Ekomuseum Historisk skogsexport från Kalix älvdal
www.historiskskogsexport.se

FÖRENINGEN JOHAN BERGMAN OLSONS ÄTTLINGAR
Meddelande nr 14, 2015, ISSN: 0282-3535
www.bergmanolson.se

Jordbruk och sågverksrörelse i Norrbotten under 1800-talet

Av fil. kand. Gunnar Bergman 1930

Produktion: Magnus Cedergren 2015. Bilder: Teckning av Plagemann samt fotografier med utslocknad upphovsrätt som föreställer Björkfors och Karlsborgsverken och kommer från föreningens arkiv och från Karlsborg.

Bergsbruk och sågverksrörelse

I de flesta fall har bergsbruket, som av ålder på allt sätt omhuldats av myndigheterna, föregått sågverksrörelsen, som först genom förordningarna år 1739 erhöll en priviligierad ställning. Drömmen att skapa ett bergslag i det avlägsna Norrbotten tog redan under drottning Kristinas regering form i försöket att exploatera Nasafjäll, en tilltänkt ny Salagruva, belägen vid Piteälvens källflöden, 40 mil från kusten. Dess historia är något av det mest dystra Norrbotten äger genom det därmed förbundna tvångsarbetet och har i Janrik Bromé fått sin historiker. Kengisverket, där myntplåtar tillverkades på 1600-talet har en ännu längre historia som mig veterligt ännu inte i följd är behandlad.

Den gamla bergslagsdrömmen framkallade under senare hälften av 1700-talet det mest vittsvävande ödesland som finns mellan Calix och Luleå älvar" från Meldersteins bruk och Råneå till tre mil ovanför Gällivare gruva.

En annan sådan storartad upplåtelse gällde landet mellan Pite älv och Luleå sockengräns till målaren J.W. Palmstruch. Det rundhänta sätt varpå upplåtelserna överlämnades vittnar om, hur ringa man uppskattade vidderna, vars värde man mest såg som en tänkt bergslag. Att märka är, att upplåtelserna för bergshanteringen (recognitioner) förutom skogen gällde även marken, under det att stockfängstskogarna, som tllldelades de finbladiga sågverken, endast gällde tillverkning av viss mängd timmer samt måste vika för nybyggesanläggningar.

För att avhjälpa bristen på arbetskraft gick 1747 års riksdag så långt i sin uppmuntran av bruksrörelsen, att Meldersteins bruksägare fick rätt, att med laglig

företag, uppmuntrade av myndigheterna genom privilegier och förmåner, men som av brist på kommunikationer och i saknad av tillräcklig arbetskraft var dömda till undergång. På så sätt fann Kungl. Maj:t för gott lämna innehavarna av Meldersteins bruk rätt "att i Nåder få uppodla the hjälp avfordra "allmogen uti Råne socken, och några hemman av Luleå och Calix socknar, eller den tract, som ligger mellan Luleå och Calix Elfvar", korsfor, kolning och dagsverken, avräknade som skatt till kronan, vilken skatt med förnyade frihetsår dock var avsedd att utgå från bruket. Givetvis väckte

dylika bestämmelser starkt motstånd i dessa gamla frihetsälskande bondebygder, vars befolkning till stor del härstammade från birkarlarna, handelssläkter, som en gång själva varit i besittning av vittomfattande privilegier. Omöjligt är det inte, att det senare s.k. "bolagshatet" har en del rottrådar i sådana förordningar, som här angivits.

Privilegiebestämmelserna för de finbladiga sågverken rönte även ett visst motstånd och stockfångskogar utlämnades inte längre än till 1805, oaktat att den gryende sågverksrörelsen gynnade kolonisation, oavsett en hel del uppstående problem i sitt förhållande till jordbruket. Man bosatte sig på de från jordbrukssynpunkt sett mest möjliga och omöjliga ställen, där arbetstillfällen skapades av den nya livskraftiga industrin. Bruksrörelsen, som man med konstlade medel sökte upprätthålla, hindrade därmed kolonisation.

A. Lindell säger i sin akademiska avhandling av år 1900 (Norrbottens läns bebyggelse och odling): "Innehavarne av de stora odlingsdistrikten hindrade alla, som det åstundade, att utan deras tillåtelse anlägga nybyggen, även där tillfällen för sådana lågo obegagnade. Sådan blev följden av de storartade upplåtelserna; bergsdriften vann genom dem föga eller intet".

Landshövding P.H.W. Widmark, som gjorde vidsträckta resor inom sitt stora län, säger i sina ekonomiska och statistiska underrättelser om Norrbotten 1859, att "hugade odlare varit uteställda från nybyggens eller torps anläggande, under det privilegii innehavarna icke förmått eller funnit med sin fördel överensstämmande, att inom dessa vidsträckta områden frambringa den kultur, som frihetsbrevens utfärdande avsett". Nybyggarna fick inte äganderätt till den jord de brukade, arbetsförtjänsten var dålig, och bosättningen lockade inte.

Bekant är, vilket jättearbete ägaren av Melderstein J. Meldercreutz nedlade för att få sin bruksrörelse bärkraftig, men utan att hans ansträngningar kröntes av motsvarande framgång. För att som man trodde erhålla bättre kolskogar och bättre tillgång på arbetskraft anlades bruket mestadels vid kusten och bekant är, hur man förde malmen från Lappmarken med tidsödande renraider. Meldercreutz anlade 60 nybyggen, vilka tillsammans omfattade 67 mantal men att märka är, att på denna vidd endast 349 människor fick ett nödtorftigt uppehälle. Meldersteins bruk med underlydande övergick 1799 tll friherre S.G. Hermelin, som bland annat anlade Selets och Gylgens bruk.

För denne man, som i historien fått sitt namn som den självförgätne fosterlandsvännen, och som blivit kallad "Norrbottens fosterfader", tillkom den honom övermäktiga lågkonjunkturen 1809-10. "Efter några år brast den vackra bubblan, och då var även hans förmögenhet, liksom så många hans föregångares nästan spårlöst försvunna i ödemarken." (Lindell)

De finbladiga sågverken spred sig hastigt efter de för dem gynnsamma bestämmelserna av år 1739 och redan Meldercreutz planerade ett sådant 1750 vid Råneälven, vilket om det kom till stånd var de första i Norrbotten, om avsett för husbehov eller skeppsbyggeri vare osagt. Vid anläggandet av finbladiga sågverk vid Sangisån i Neder-Kalix år 1763 uttalar sig Meldercreutz sig mycket motvilligt mot de finbladiga sågverken i allmänhet, och hans inlägg vid detta tillfälle är för övrigt betecknande för det konkurrensförhållande, i vilket bruksrörelsen och den nya industrin kom att stå till varandra. När häradssynerätten år 1763 sammanträdde i Espinära för Björkfors sågverksanläggning "inlevererades" nämligen en skrift genom ombud för den alltid påpasslige "Herr Capitainen och Professorn Wälbornde Jonas Meldercreutz", där han i sin dubbla egenskap av krigare och lärd protesterar mot anläggningen såsom inkräktande på hans område "varvid han i sin ädla iver att försvara detta icke aktgav på, att den omtvistade terrängen var belägen mellan Kalix och Torneå älvar, och att han redan överskridit den eljest tämligen breda och betydliga Kalixälven han själv angivit såsom gräns för sitt vidsträckta välde."

År 1767 uppbyggdes Björkfors tvåramiga såg och denna var med efterhand gjorda moderniseringar och ombyggnader i gång till slutet av 1800-talet. Ett järnmanufakturverk därstädes, vartill privilegier erhölls 1779 hade däremot en mer kortvarig tillvaro.

Efter en högkonjunktur i början av 1800-talet låg både järnverk och sågverksrörelse nere under de svåra åren efter finska kriget. De Meldercreutz-Hermelinska verken samlades i Karl XIV:s personliga ägo men såldes av Oskar I, som var angelägen att avyttra dessa för honom improduktiva vidder, varefter de så småningom absorberades av den framåtgående sågverksindustrin, som efter 1830-talet seglade fram mot högkonjunkturerna – Krimkriget i mitten av seklet och fransk-tyska kriget 1870-71. Man kan med visst berättigande säga, att sågverksindustrin blev arvtagare till de Meldercreutz-Hermelinska odlingsprojekten men med helt andra förutsättningar att bära upp den starka invandring, som de goda arbetstillfällena hade till följd.

Bergverksrörelsen kom som malmexport efter anläggandet av järnvägar i en ny tid, helt olik den gamla bruksrörelsen, vid vilken tanken gärna vill stanna sådan den gestaltade sig i många delar av vårt land, och ur vilken topparna av svensk kultur sprungit fram. Vi behöva bara stanna vid sådana namn som Tegnér och Geijer. Hur fascinerande skildrar inte Geijer barndomsminnena från de värmländska järnbruken: ”Där var ett friskt leverne om vintern. Järnbruk och nordisk vinter höra tillhopa. Dessa lågor utur djup av snö, det under valv och pelare av is framforsande vattnet: de tunga, vitt skallande hammarslagen, som i en natur, frusen till visa, visa, att människan är vaken; senkraft och svett i köld och drivor; kol- och tackjärnskörare i långa rader, med rimfrost i skägget, hästarna gnäggande med varma skyar ur näsborrarna, vimlet av folk och bestyr; det är en tavla att se, det är en tavla att leva! Hur mången dag har jag ej sett detta! – en med i vimlet, bland skator, sparvar och barn. – Hur mången kväll har jag ej betraktat de ur smedjan uppstigande eldkvastar och följd de irrande gnistorna, tills de slocknade i den mörka rymden!”

Sågverksrörelsen blev aldrig populär i samma mening som bruksrörelsen. Med sågverk sammanställdes gärna ordet skogsskövlare, mycket beroende på lagstiftningens långsamma anpassning till den frambrytande industrin, som en gång skulle bära upp vår internationella handelsrörelse och skapa ett Norrland, som aldrig förutan den hade existerat. Till skillnad mot det av myndigheterna omhuldade skötebarn järnhanteringen var, fick sågverksrörelsen kämpa sig fram med fördröjd anpassning ”till de nya produktionsförhållandena – ett uppskov, som var liktydigt med ett försenat utnyttjande av de nya trävarukonjunkturerna”, enl. B. Boethius.

Den första sågverksrörelsens historia i Norrbotten är ännu inte skriven. I den jubileumsskrift, som utkom vid utställningen i Luleå 1921 om 644 sidor upptar kap. ”trävarurörelsen” 11 sidor, varvid som jämförelse kan nämnas ”bergsbruket” med 74 sidor. Vilken dominerande betydelse trävarurörelsen kom att få för länet framgår nogsamt av den situation, som uppstod i Kalix och Töre, när industrin här lades ner och statsmyndigheterna fick sig förelagd den svårlösta ”Kalixfrågan”. I Norrbotten var övergången till trävarurörelsen inte förberedd genom en gammal väl organiserad bruksrörelse, och därför hade denna industris pionjärer i Norrbotten ett mödosammare arbete än i andra landskap att få sitt näringsfång, från att betraktas som en skadlig binäring, tillerkänd sin rättmätiga plats som huvudnäring, där det gällde att genom väl avpassad lagstiftning sörja för dess fortsatta bestånd.

Om man söker tränga in i Norrbottens trävaruhistoria, blir man böjd för att mestadels förkasta typen för den hänsynslöse trävarupatronen med bostad i Baggböle, sådan han mestadels lever i folkföreställningen utan i stället finna bärare av en ansvarskännande kultur, som under patriarkaliska former utförde ett anmärkningsvärt både andligt och materiellt nyodlingsarbete och som skapade en herrgårdskultur, som väl kan stå inför en jämförelse med vilken annan del av landet som helst. Detta är sagt utan att förbigå de många och svåra problem, som uppstod under en tid, då Norrbotten, från att ha varit ett betydligt glesare befolkat agrariskt land med hårda nödår; där ingen hjälp fanns, strävade sig fram till en industri, som kunde föda en långt större befolkning.

Denna industris osäkerhet genom konjunkturväxlingarna gör dock inte den mindre komplicerade ”gamla, goda tiden” bättre, men måhända kunde man då svälta sig igenom de dåliga tiderna på ett sätt, som för oss är främmande. Om jag lever i en förut fattig bygd, där genom industri skapas ett penningöverflöd, vilket jag inte förmår bruka på rätt sätt, så kan jag inte ge industrin skuld härför. Om man studerar hushållningssällskapets

handlingar, som starkt företräder agrariska intresset gentemot bolagen, får man en inblick i vad mån trävaruindustrins målsmän söker gå till rätta med de uppstående problemen, och hur de som föregångsmän inom jordbruket sökt att höja denna näring, väl vetande, att jordbruk och sågverksrörelse stå i ett starkt beroende av varandra.

Vi ha i det föregående framhållit den väsentliga skillnaden mellan recognitionerna för bruken och tilldelande av stockfångst åt de finbladiga sågverken. Vi skola i det följande närmare ingå på, hur sågverksrörelsen kom till Norrland och Norrbotten, samt hur den till en början hade att framgå på det föråldrade privilegieväsendets väg. Vidare stannar vi vid jordbruket och dess utveckling och vill härmed söka allsidigt belysa de båda näringarna i Norrbotten under förra seklet. De flesta exemplen är hämtade från Kalixdalen, som därigenom kan synas framhållas före det övriga Norrbotten. Emellertid kan ingen jäva det faktum, att Kalixbygden intog en ledande ställning både inom jordbruk och sågverksrörelse under 1800-talet. Här var också styrelsen förlagd för det ojämförligt största sågverksbolaget i Norrbotten, den största intressenten inom Torne, Kalix, Råne och Lule älvdalar.

Hur sågverksrörelsen kom till Norrland och Norrbotten. De finbladiga sågverken.

Det första sammanfattande arbetet om sågverksindustrin i Norrland är utarbetat av Wilhelm Carlgren och efterföljande sammandrag är hämtat ur "De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt".

Allt eftersom den egna virkestillgången i Nordvästeuropa av olika anledningar inte kunde förse sitt eget kustland med virke för dess skeppsbyggerier måste tillförsel ske över havet. Norge och Balticum var de första leverantörerna, från det förra landet hade bevisligen redan under 1100-talet "en vida spridd trävaruexport" utgått, i vilken med all säkerhet det av ålder Norge tillhöriga landet Bohuslän tidigt bidragit. Med sitt ekonomiskt fördelaktiga läge för handelsförbindelse med England och Nordsjökusten blev Göta älv den första leden för vårt lands trävaruexport, först efter hand nådde exporten vår östersjökust, spred sig så småningom till det sydligare Norrland, vilket land länge låg i reserv och nådde sist Ultima Thule – Norrbotten.

Det exporterade virket utgjordes först av ek, därefter tall för att till slut även omfatta gran. Den mekaniska kraft, som först började användas var kvarnen, som av ålder använts för sädens förmalning och förmodligen har vinden först använts som drivkraft, då det skeppsbyggande Holland synes ha gått främst med de tekniska förbättringarna.

Den finbladiga handsågen omnämns först bland inventarierna i början av 1600-talet. Dessa finbladiga sågar blev tidigt "på holländskt manér" flerbladiga vindsågar, och vid dessa bearbetades tidigt det ojämna halvfabrikatet från de nordiska vattensågarna. Allteftersom dessa i Norden blev "finbladiga" och tilltagit i mängd gick anläggningarna i Västeuropa tillbaka. I Norrland bearbetades timret samtidigt in på 1800-talet för hand genom klyvning men mestadels genom handsågning, i vilket fall Norrbotten intar en särställning, då "detta för allmogen hälsofarliga arbetssätt" allmänt brukades i landskapet under första delen av 1800-talet och senare.

De första sågkvarnarna, som med säkerhet omtalas från vårt land härröra från 1520-talet. Gustav Vasa, riksbyggmästaren och hans son Johan anlitade först med sina kronosågar de norrländska reserverna. Så anlades Testebo såg vid Gävle 1554 och bland de av Johan III grundade sågarna 1573-74 märkes i Västerbotten Bickle i Bygdeå och en med okänt läge i Skellefteå. Produktionen för alla kronosågarna i Norrland var under rekordåret 1595 inte mer än 2,400 tolfter, dvs. vad ett medelstort norrländskt sågverk före världskriget kunde såga på några dagar. Skatten på brädtillverkningen var under 1500-talet mycket obestämd, vanligen var tionde bräda. I Västerbotten uppträdde den först 1584 i redovisningen för 3 sågar, alla i Umeå socken.

I Stockholm drog det förenade varvs- och slottsbygget en införseltull på bräder, som upptogs på "Österbroen", nuv. Skeppsbron. Från Västerbotten mottar slottsfogden år 1567 inalles 31 tolfter. Den första högkonjunkturen för trävarurörelsen – åren kring storarmadans fall lämnade Norrbotten oberörd. Brädproduktionen, som i Norrland i främsta rummet togs i anspråk för utförsel och blott långsamt fick tjäna husbehovet, hade ännu inte nått Norrbotten.

Det första trävaruexporten, som åstadkom en viss uppblomstring i Gävle och de på 1580-talet grundade städerna Hudiksvall och Härnösand påverkades av det s.k. bottniska handelstvånget, som innebar, att inga fartyg fick segla längre söderut än till Stockholm från de norrländska hamnarna. Denna absurda lagstiftning, som ville förhindra konkurrens med huvudstaden undertryckte den kommersiella utvecklingen i Norrland under ett par sekler. Detta tvång, som blev definitivt formulerat genom handelsordningen

av 1636, fick visserligen periodvis vissa lindringar med blev oaktat alla klagomål aldrig helt upphävt förrän år 1812, då full seglationsfrihet på utlandet beviljades samtliga städer i Norrland. Norrland utestängdes alltså under långliga tider från att helt ta del av de goda konjunkturerna, vilka det livligt eftertraktade.

Genom brevet av år 1739 hade emellertid sågverksrörelsen, närmast genom den virkesbesparing man ansåg kunna utvinnas med de s.k. finbladiga sågverken, erhållit en priviligierad ställning. Förut hade denna industri undertryckts till förmån för järnhanteringen, som under sekler intog en dominerande ställning inom vår export. Från Ångermanland, där det första sågverket av denna typ anlades 1739, spred de sig hastigt och kom i mitten av seklet till Norrbotten, där de flesta finbladiga sågverken anlades före 1700-talets utgång. Det är emellertid dessa finbladiga sågverk, som kommit att karaktärisera trävarurörelsen under första hälften av 1800-talet.

Den första trävarurörelsens uppkomst i Norrbotten. Vattensågarnas tid 1800-1858

De första sågkvarnar, som användes, var mycket primitiva och virkesförödande genom de grova sågbladen, varigenom mycket av stocken förspilldes som sågspån. De påminner till sin konstruktion mycket om de första sågarna i resten av Norrland, de s.k. kronosågarna, av vilka den första såsom förut nämnts anlades 1554 vid Gävle, tretton år senare omtalas en sådan från Västerbotten. De grovbladiga sågarna användes till husbehov och var gemenligen böndernas, samt försågade timmer från byallmänningarna. För att anlägga en dylik grovbladig sågkvarn erfordrades tillstånd från K.B., som skattlade den till visst antal tolfters tillverkning. Enligt jordeboken av 1750 fick en dylik såg i Sangis endast användas 1 vecka under året.

Det vill synas som om de grovbladiga sågarna först omlades i Pitebygden, där de fanns i anmärkningsvärt stor mängd och bidrog till att skogarna här inom de gamla bebyggelseområdena tidigt blev hårdare anlitade än i andra delar av Norrbotten. Den ovannämnda sågen i Sangis av 1750 ägdes av gästgivaren därstädes. Enligt jordeboken av 1757 yrkade Sangis byamän att få ingå som delägare i denna såg, vilken anhållan av gästgivaren bemöttes med påvisandet av att det finnes många fler sågställen i Porsibäcken, och det står var och en fritt att ingå till K.B. med anhållan om att få uppföra en sågkvarn. Detta byamännens yrkande är nog grundat på att timret som försågades, togs från byallmänningen.

År 1789 finns inom Kalix, byamännen tillhöriga grovbladiga sågkvarnar, grundlagda på byns skattehemmans skogar: Gammelgården, Börjelsbyn, Korpikån, Pålänge, Siknäs, Sören och Vånafjärden, skattelagda till lägst 1 1/2 och högst 3 1/2 tolfter bräder i årlig ränta. I landshövdingeberättelsen av år 1822 meddelas: ”Ett betydligt antal smärre grovbladiga sågar, som före detta inom länet funnits och tillhört vissa byar eller hämman äro till största delen ödelagda i senare tider, och de som ännu, till äventyrs, äro i gång, kunna knappt tillverka vad husbehovet fordrar”.

Att de virkesförödande grovbladiga sågarna bibehöll sig så länge, jämte de finbladiga, beror till stor del på lagstiftningen, som i någon slags skogsbesparande syfte endast tillät de priviligierade sågverken att tillgodogöra sig de tekniska förbättringarna enligt ”det holländska manéret”. I många fall bröts förordningarna och troligt är, att där de grovbladiga sågkvarnarna kvarhöll sig längst, finbladiga sågklingor blivit insatta och genom denna självrådighet en hel del virke sparats från att förödas.

Handsågningen

Jämte de grovbladiga och finbladiga sågverken användes tidigt ”den för allmogen tidsödande och ohälsosamma handsågningen”. Här kom teknikens förbättring till användning, vad beträffar den finbladiga sågklingan. Det är märkligt att tänka sig all plank som försågats med de obekväma ställningar karlarna måste inta. Den förhållandevis stora mängden handsågade plankor från Norrbotten är för detta landskap utmärkande och torde ha sin huvudsakliga förklaring däruti, att tillgången inte motsvarade den stora efterfrågan, som förefanns på denna vara under högkonjunkturerna.

Särskilt var detta fallet under Krimkrigets högkonjunktur, då allmogen drogs från arbetet vid jorden och därigenom i hög grad bidrog till sågverksrörelsens konfliktställning gentemot modernäringen, vilket bland annat av Björkfors sågverksägare kraftigt påvisats i en inlaga till myndigheterna. Enligt en muntlig uppgift skall bönderna ha valt lämpliga träd till försågning, varför virket hos de handsågade plankorna stod högt i kurs, ett förhållande, som i så fall bidragit till att denna metod så länge ägde bestånd.

De finbladiga sågverken

Såsom förut nämnts spred sig hastigt de finbladiga sågverken, sedan de genom förordningen av 1739 ansågs ha undergått en så stor teknisk förbättring, att de priviligierades med stockfångsskogar. Från Ångermanland, där Kramfors, som fått sitt namn

efter finländaren Kristoffer Kramm, erhållit privilegier 1744 spred de sig hastigt, vilket bäst visar, hur lönande de var. De kom efterhand till Norrbotten, där J. Meldercreutz redan 1750 umgicks med tanken på ett finbladigt sågverk vid Råneälven, som var det första i länet. År 1756 erhöll Arnemark-Borgfors i Pitedalen sina privilegier, Björkfors i Sangisån 1764 samt Storfors i Lillpite älv 1765. Efter ett uppehåll i c:a 30 år följde åtta finbladiga företag: Ylimenjoki 1794, Degerfors 1795, Helleström, Ekfors, Selet och Sjulsmark 1796, Ljuså 1798 och Törefors 1799, Brattfors 1800 och Bondersbyn 1805. Fördelningen var ganska jämn över hela länet med ett visst övertag från Piteå.

I landshövdingens femårsberättelse av 1822 meddelas, att "sågverksrörelsen får bedrivas vid 16 finbladiga sågverk, varav dock två varit ofullbordade och dessutom fyra under senare åren, längre eller kortare tid, stått stilla", och medeltillverkningen "såsom avtagande emot förr" antas till 25,000 tolfter plankor och bräder. Anledningen till att upplåtelserna av stockfångstskogar i det närmaste upphörde efter 1805 är väl till en del att se i den ihållande högkonjunkturen strax före och vid nämnda år. Det är helt naturligt att depressionen gjorde sig särskilt gällande så nära gränsen till Finland, där snittet gjordes 1809-10.

Emellertid är huvudsakliga anledningen till dessa upplåtelsers upphörande att finna i hela systemets absurditet. I berättelsen av 1822 meddelas, att "sågverksskogarna äro för det mesta kronotrakter, som efter skogens uppskattning till mängd och växtlighet, blivit sågverken upplåtne för visst antal timmerstockars avverkande årligen; och hava dessa sågverksskogar redan blivit mycket ödelagda, dels genom tid efter annan inträffar skogseldar och starkare stormväder, samt dels genom missbruk vid sågningsrättighetens utövande under goda konjunkturer, men i synnerhet genom skogens uppskattning ofta skett ganska ofullkomligt och efter, emot verkligheten, allt för korta perioder för återväxten, följaktligen till en med skogens bestånd oförenligt stor avverkning".

För vår tids sätt att se låg inte huvudorsaken till detta förhållande i beräknandet av för korta perioder för återväxten. B. Boethius anför i "Robertsfors bruks historia", att omloppstiden bestämdes till 150 à 200 år, där man 70 år senare beräknade 60 år. Tiden för syneförättningen, som

ofta gjordes på ett par dagar, var för otillräcklig. Man bestämde härunder med stöd av några provytor, hur stor avverkningen ex. 1,200 träd, som kunde göras på frikostigt tilltagna arealen, vilken kunde uppgå till 30,000 tunnland, sedan impediment och behövlig mark för nybyggaren avräknats. Sjuttio år senare beräknades på samma areal antalet träd för avverkning till 6,000. Skogen skulle enl. samme författare ha blivit uppfylld av fullmogna träd, om förordningar efterlevts. Olyckligt nog blev lagöverträdelser praxis. Kronobetjäningen var för otillräcklig att övervaka och hade ofta föga framgång i sitt nit, utstämplingar påbjöds först 1865.

”Ehuru det principiellt sett ingalunda var det nödvändigt lades vid de större norrländska sågverken stockfångsträtten från kronomark i regel till grund vid fastställandet av årliga sågningsrätten. Där så skedde, skulle sågverken alltså ha saknat rätt att öka sin timmerfångst exempelvis genom köp från allmogen, men en sådan ordning var alltför uppenbart orimlig för att kunna respekteras. Det gick slutligen så långt, att lagstiftningens ursprungliga mening råkade i glömska och ersattes med tolkningsförsök, vilka något mer motsvarade de faktiska förhållandena” (Boethius).

År 1767 ingår ägaren till Björkfors finbladiga såg Abraham Fougt till K.B. med en skrivelse, ”att de hemmansåboer, som ega mer skog, än deras hemman tarfva, måge få frihet, enten, vid olika finbladiga sågverk låta såga sitt timmer, eller också detsamma till sågegaren aflåta emot sina nödtorfter, så af spannmål, som i dessa aflägsna norra vatten genom missväxt ofta tryter, som andra oundgängliga behof till deras hemmans upprätthållande”. Härpå resolveras att ”sökande eger att överenskomma med dem, som hafva sådan tillgång derå”, att de utan skada för hemmanen och skogen kunna efter lag ”göra afsalu deraf, efter vederbörlig tillsyn och pröfning.” Särskilt under sådana förhållanden att stockfångskogen var avlägset belägen, och då flottningsförhållandena var primitiva är det klart, att man sökte åstadkomma timret närmast och billigast möjligt.

Bönderna var föga aktsamma om skogen, innan avvittringen gått fram och ur byallmänningen avskilt deras enskilda tillhörighet. Man högg för övrigt in på skogen snart var som helst i närheten av flottleder och alla lättillgängligt belägna skogsmarker blev tidigt starkt anlitade och ofta överavverkade. Med den erfarenhet man haft av bergverks- och bruksrörelsens hämmande inflytande på kolonisationen, då recognitionerna innebar upplåtelse även av marken, som först i andra hand utan äganderätt uppläts till nybyggen, var man nu angelägen om att ge upplåtelserna sådan form, att de inte kolliderade med modernäringen. Därför bestämdes uttryckligen, att de till stockfångst upplåtna markerna inte fick hämma nybyggesanläggningar, inte heller fick timmerskog uthuggas i grannskapet av byar och gårdar, varmed förmodligen avsågs, att sådana områden reserverades till vedbrand och byggnadsvirke. Dylika vaga bestämmelser kunde givetvis leda till konflikter, men under förutsättning, offentliga skogar ha funnits kvar, om bestämmelserna om rätt till skattköp till bruken utan modifikationer hade tillämpats. Med sågverkens stockfångstprivilegier kunde man inte annat än tillämpa samma principer som med brukens recognitionsskogar. ”Avvittringsförfattningarna föreskrevo också, att skogsmark, som årligen kunde avkasta de antal träd, varå ett sågverk ägde privilegium, skulle utbrytas och med vissa förbehåll under skattemansrätt åt detta upplåtas.”

Vid sitt fasthållande vid de gamla privilegierna gjorde verksägarna i Norr- och Västerbotten gemensam aktion för att bevaka sina intressen. Man kan inte annat än i likhet med en insändare i luleåtidningen Norden 1858 undra över att myndigheterna gick så långt i liberalitet, att ny tilldelning gjordes istället för skogstrakter, som inte blott avbränts genom skogseldar utan även för hårt anlitats, även om skogsförödelsen gjorts av föregående ägare.

På Björkfors praktiserade man vid denna tid skogskulturer, som måhända inte då var så vanligt av enskilda, men skogen var illa medfaren under förfluten tid, så att 3,500 träd årligen ej kunde fällas och i vederlag lämnades ett par nya skogstrakter den ena i Övertorneå, den andra i Överkalix, förutom den gamla sågskogen å 11,405 tunnland, varav dock 3,401 tunnland utgjordes av impediment, som alltsammans enligt avvittringsutdrag av 61 Rdr 31 öre tillföll verket. Härvid tillämpades utan tvivel givna föreskrifter, även om man vore hågad citera det gamla ordspråket: ”Gud ger människan jorden, lantmätaren ger den, vem han vill”.

Flera hemman var under tidernas lopp upptagna och insynade inom det gamla stockfångstdistriktet, och på dessa gjorde inte verksägaren anspråk i enlighet med bestämmelsen, att stockfångsten inte fick hindra nybyggesanläggningar. Tiden före avvittringssutslaget 1858 är emellertid irriterad, och sågverksägarna kunna inte fritagas från att efter sin förmåga ha sökt förhindra nya insyningar på deras stockfångstmarker, innan utslaget fallit. Men å andra sidan låg det nära till för nybyggare att söka insyn med spekulation å skogens existerade värde,

mindre i odlingssyfte. Vidare vilja verksägarna göra gällande, att allmogens rätt att få huggesinsyningar å Kronans marker inte skulle gälla stockfångsskogar annat än till husbehov.

Skatteläggningen av de finbladiga sågverken

Bestämmelserna av 1739 berättigade de finbladiga sågverken att avverka ett visst antal träd, varvid som norm kan anges 2,000 st, mot viss beskattning, senare kallad stubböre, som var skäligen obetydlig: mellan en halv och sex skilling i 1776 års myntsort för varje träd. Dessutom kunde särskild skatt utgå för sågverket som fastighet. Skatten kunde även utgå i tolfter bräder för visst antal träd såsom i privilegierna för Björkfors av 1763, som 1780 skattlades för 2,000 tolfters tillverkning enkla helrena sju alnars bräder, som ansetts kunna erhållas av de 2,000 träd, som årligen fick avhämtas från de till sågverket anslagna skogar, till en årlig skatt av 106 tolfter enkla 7 alnars bräder. År 1788 nersattes denna skatt till 37 1/2 tolfter. Sedan verket år 1820 vunnit utökning av sågningsrätten till 3,283 träd erlades först 8 skilling för trädet, men efter skattläggningen 1821 blev skatten tillsvidare bestämd till 80 tolfter.

I privilegierna för Ekfors av 1796, verket beläget vid en biflod till Torneälven, nämns i likhet med Kramfors, det första finbladiga sågverket i Norrland av 1744, ingen beskattning, och verket slapp under ett sekel varje skattläggning enligt uppgift av W. Carlgren. Vid det till överjägmästaren och krigsrådet Pettersson, bosatt på Åkrokens gamla, numera brunna herrgård, för Bondersby såg år 1805-06 erhållna privilegiet bestämdes den årliga avverkningen till 610 fullmogna tallträd, och skatten utgick med 2 skilling för trädet. För detta verk, som var beläget i Tväråns, strax före dess inlopp i Kalixälven, tillkom en oförutsedd svårighet vid fjällfloden, då verket måste stå stilla 2, 3 veckor för uppstigande bakvatten, och från bivattnet kunde endast påräknas kraft från maj till juli och augusti enl. uppgift från 1814.

Flottningen i äldre tider

Enligt landshövdingeberättelsen av 1882 hade trävarurörelsen oaktat de tryckta tiderna ”även under de sist förflutna fem åren varit någorlunda livlig vid de sågverk inom Piteå, Luleå och Neder-Kalix socknar, som äro belägne antingen nära havskusten, så att tillverkningen kan föras till lastageplatserna utan flottning, eller ock vid korta och bekväma flottningsleder, så att bräderna kunna nedkomma ”oskadade och med måttelig kostnad”.

Metoderna, som under 1700-talet var mycket primitiva, bibehåller sig mycket enkla långt fram under 1800-talets första halvsekel. Särskilt mötte flottningen över sjöarna stora svårigheter. Så anför B. Boethius i Robertsfors historia följande som nog får anses flottning i dess primitivaste form: ”När virket fraktats ned till de avlägsnare skogssjöarna, bankade man ihop det med vidjor och lät det ligga, till förlig vind kom, i stället för att överföra det med tross och vindspel, och på strömsvaga ställen, där flottningsmanskapet måste gå och skjuta på, fanns

inga anordningar, utan karlarna fick hoppa på de lösa stockarna – till föga gagn för arbetsresultatet, då de flesta hade nog att hålla balansen. Vid en skattläggningsförrättning uppgavs det också, att flottningen från de högre upp belägna skogarna krävde tre till fem år.”

I skattläggningsinstrumentet för Björkfors 1821 får man en god inblick i den tidens svårigheter vid flottning. De 1820 noggrant beskrivna skogstrakterna, som är sågverket upplåtna detta år var belägna på ömse sidor om Korpikå och Moå älvgrenar, samt vattendragen till Raidajärvi, Jänkisjärvi, Persomajärvi och Lautajoki. ”Något särdeles sågtimmer kan numera icke erhållas på närmare än ifrån 3 till 7 mils afstånd från Sågen. Timmerfottningen är högst obekväm emedan

densamma, sedan timret blifvit släpat längre väg öfver Berg och Dahlar, måste ske efter smärre skogsbackar, som äro dels med branta fall och stora stenar upfylde, samt dels hafver mycket låga stränder, hvilket gör att sågtimret å sina ställen inte utan en mycket kostsam sprängning kan fortskaffas, och å andra ställen, der stränderna äro låga flyter inåt skogarna. Mycken kostnad, besvär och hinder möter ock timmerflottningen derigenom att skogselverne endast äro flottbara under snösmältningen, men sällan kunna för ett år begagnas till flottning mer än från det ena Träsket blifver längre fram på våren liggande och förhindrar flottningen derå intilldess snösmältningen för sig gått och Skogs-Elfvarne uttorkat, hvilket allt föranleder Sågverksägarne vara försedda med flera års timmerförlag, om verket den svårighet möter, att det timmer som från Kronoallmänningen flottas efter Korpikå och Moå Elfvar måste slutligen uppför Strömmen efter Lappträsk (Sangis) elfven 645 alnar till Sågverket, som vid sistnämnda elf är beläget”. Man låg alltså med flera års timmer förlag i älven, ett förhållande, som förekom inemot 1850-talet enligt ett översågningsmål från denna tid, som i det följande skall angivas.

År 1842 erhåller trävaruindustrien en stöt framåt. Trävaruindustrin hade ännu inte nått en sådan utveckling, att några avsevärda kostnader nedlagts på flottleder. Det var först de första handelsfirmorna och bolagen, som utförde detta jättearbete, sedan rörelsen växt upp från att ha varit en pygmé. Genom den första mer betydande engelska tullnedsättningen av 1842 markeras upptakten till en storindustri.

År 1842 erhåller de finbladiga sågverken obegränsad sågningsrätt dvs. rätt att utöver det anslag privilegierna medgav försåga allt lagligt förvärvat timmer. Först nu erhålls enl. Boethius Kungl. Maj:ts tillstånd till en rätt, som länge tillämpats, då i annat fall all utveckling av denna industri förkvävts. Såsom i det föregående anmärkts utvecklade Abraham Fougt, ägare av Björkfors, med vissa förbehåll år 1767 av K.B. rätt för de finbladiga sågverken att förvärva köptimmer, vilken bestämmelse troligen får betraktas såsom varande av tillfällig beskaffenhet. 1842 års liberalitet i lagstiftningen utsträcktes även till de sågar vi förut

kallat ”grovbladiga”. Dessa hade förut endast fått begagnas till visst oansenligt försågningsbelopp men nu bereddes ”all den frihet i utövningen, som med äganderätten och nödig skogshushållning kunde vara förenlig”. Konkurrensen var som nu fri med de större sågverken, som ängsligt bevakade sina intresseområden. Vad Björkfors beträffar hade man ingen nämnvärd konkurrens. Först när bondeskogarna efter avvittringens avslutande kom ut i den allmänna marknaden, blev det ägaren angeläget att genom hemmansköp, sågverksrörelsens avigsida, söka gardera sig mot konkurrenter.

Genom Kongl. brevet av den 11 berättigades jordbrukaren att från kronobyggen och kronans marker emot stubböresavgift enligt gällande markegång efter anhållan hos K.B. hämta skogsprodukter till avsalu, en bestämmelse, som framkommit såsom ett medel att hos befolkningen utan skuldsättning genomgå de många missväxtåren, varpå särskilt 30-talet varit rikt. Denna utväg att erhålla köptimmer utnyttjades i stor utstäckning av sågverken, och dylika köpekontrakt finns i ansenlig mängd i Björkfors arkiv. I leverantörernas ansökningar till K.B. står gårdens inspektor såsom borgensman för stubbörenas erläggande. Vanligen är det flera bönder, som gemensamt begär utstämpling, och antalet träd växlar från 60 till 600 och mer. Stubböret för bönderna uppgick i mitten av seklet till fyra skilling för trädet, jämte insyningskostnad. Bondersby såg betalade 2 och Björkfors 6 skilling, innan nya förordningar trädde i kraft under nästa halvsekel. Under nödtider ingå bönderna till K.B. med begäran att fritagas från stubböresavgift såsom fallet är exempelvis 1862.

Genom 1844 års bestämmelse för bönderna att erhålla utstämplingar fick kronomarken lagens helgd, och den sedan urminnes tider rådande uppfattningen om allmänningen som var mans egendom reglerades. Med den otillräckliga jägeribetjäningen, vars utökning genom de många utstämplingarna starkt påfordrades, trevade man sig fram mot en mer effektiv statlig kontroll. Bestämmelserna av 1842 överensstämmer med 1800-talets princip, sådan den gör sig gällande i K.B:s och hushållningssällskapets handlingar med skogens främsta uppgift som stöd åt jordbruket. Utan tvivel inbringade också inkomsten av det på kronomark utsynta virket kontanter för uppköp av det nödvändigaste för uppehället. Exempel finns emellertid enligt K.B:s berättelser på ”att den erhållna byggesrättigheten överlåtits”, och ”ibland utan att jordbrukaren haft något med hygget att beskaffa. Undantag särskilt inom Kalix älvdal med den myckna handsågningen”.

Tron på jordbruket som huvudnäring och skogen som understödskälla är som sagt den bärande principen. Det var först utvecklingen, som inte kunde hämmas, som tvingade fram ett motvilligt erkännande, att trävaruindustrin inte längre var binäring utan en mäktig inkomstkälla, för vars råvaruanskaffning måste sörjas på ett rationellt sätt, såsom för ett till jordbruket jämbördigt näringsfång. Denna senare syn på sågverksindustrin har knappast ännu helt slagit igenom, varken bland de små eller stora politikerna.

Ett översågningsmål från 1851-1857
Trävarurörelsen fick från tiden omkring 1842 en nästan brådstörtad utveckling. Med kännedom om den ofullständiga bevakning, som föregått denna tid kan väl frågas: Hur var staten väpnad att övervaka en god skogshushållning under de tider, då trävarurörelsen gick mot högkonjunkturen vid seklets mitt – krimkriget?

Kronobetjäningen utgjordes av länsmannen, som utan fackliga kunskaper handhade utsyningarna och kontrollen, och som dessutom var strängt upptagen med andra göromål. B. Boethius anför exempel på att de ofta var engagerade i företagen och därför inte opartiska. Genom slagordet ”baggböleri” har Västerbotten blivit särskilt känt genom över hela landet uppmärksammade översågningsmål. Enligt ”Lazarus” i ”Svenska millionärer” skall Dicksönerna ha missbrukat värjemålseden – kvinnorna låg gråtande efter vägen besvor James Dickson att inte svära falskt, när han kall och hård åkte till tings från sin gård Baggböle.

Denna framställning av ”Lazarus” kanske får tas med moderation. Dicksönernas historia är enligt W. Carlgren ännu inte utredd.

I Björkfors hävder förekommer ett stort översågningsmål under åren 1851-57, där kronobetjäningens tjänstenit inte kan ifrågasättas. Detta mål infaller under en tid, då reaktionen, parad med misstänksamhet, var på toppunkten gentemot den laglöshet, som präglade sågverksrörelsen i dess första skede, en laglöshet som till stor del berodde på absurditeten i lagstiftningen, vilket i det föregående har framhållits.

J. Bergman Olson blev 1830 ägare till 1/4 av bruket och först 1844 genom köp av änkefru Hedda Sundell ägare till återstående 3/4. Av handlingarna är det intet, som tyder på, att ägaren tiden närmast efter 1844 tagit någon mer verksam personlig del i brukets skötsel. Uppgifterna från tiden 1844-52 är emellertid ofullständiga – de flesta ange ett livligt

uppköpande av lösöre, hästar och kreatur. Det synes som om förvaltaren G. Holmgren från föregående lång tjänstgöring under den Sundellska tiden haft en rätt självständig ställning. År 1851 vistas ägarens son J. Aug. Bergman som 24-åring och nygift på bruket. Han är då redan bolagsman med herrar v. Betzen och Hummel. Enligt vad som vid ifrågavarande stora översågningsmål vid rätten framgick har han under de ifrågakomna åren 1849 och 50 inte haft sig någon ansvarighet för verket anförtrodd och skiljes på denna grund från målet. Först 1852, då G. Holmgren avgått från ledningen, inträder han som förvaltare, då gården går mot en ny livaktig tid, varunder brukets hastiga uppryckning utgör ett levande gemensamt intresse för far och son, varvid åt den senare lämnas nära nog full handlingsfrihet. (J.B. O:son skriver till sin son angående översågningen ifråga: ”Då jag icke vet mera om detta mål än den blinde om färgen – –”).

Anmälare om åverkan i förevarande mål är förre bonden skogvaktaren Nils Fredrik Gahm i Lilla Lappträsk, som ”av kärlek till sin födelseort velat bringa avverkningen inom sådana gränser, att skogarna bibehållas” etc, men på den grund, att han inte funnit personer med samma åsikt, tar han tillbaka sin anmälan och uteblir vid detta och följande mål, tills han bötfälles för sitt uteblivande.

Rättegången visar för övrigt, hur tungrodd hela apparaten var vid översågningsmål, och därför kan såsom tidsbild i detta avseende en del anföras från rättegången, som fortgick från 1851-57. Någon tanke på att ägaren J. Bergman Olson från sitt kontor i Stockholm gett sin inspektor sådana order, som kunde leda till översågning är utesluten att döma av hans manande brev ”att icke taga en pinne utöver vad privilegierna tillåta” och å andra sidan är inte att betvivla åklagaren länsman J. Stolpes tjänstenit som allmän åklagare. Denne lägger beslag på allt det timmer som ligger i vattendragen, vilka leda till Björkfors och efter en mycket summarisk beräkning därav till 9,500 timmer, som ansågs överskrida vad privilegierna medgav, utlystes auktion å detta timmer på anmaning av K.B. Då intet anbud härvid inkom utlystes ny auktion varvid timmermängden uppgavs till 18,000, vilket visar hur summarisk den föregående uppräkningen tillgått. Då intet anbud heller vid detta tillfälle gjordes, förberedde kronobetjäningen det beslagtagna timrets nerflottning till Sangis att därstädes försäljas å auktion.

Björkfors sågverksägare, som erbjudit sig att inlösa timret efter markegångspris med förmenats detta hade efter nedflottning till Sangis förbi sågverket berövats sitt timmerförlag och ingå år 1852 till Svea Hovrätt med en skarp protest över K.B. utslag genom häradshövding J. Söderholm. Denne anser i sin inlaga, att åtgärderna vidtagits utan dom och rannsakan, och att verket genom nerflottningen till Sangis skulle stoppas över sommaren och därmed skulle utkomsten avhändas arbetarna, som med kvinnor och barn uppgick till flera hundra personer, för vilkas underhåll under de senare mindre gynnsamma åren Björkfors ägare varit tvungen översända 2,000 tunnor spannmål årligen. Författaren såsom ombud för ägaren protesterar mot, att åverkan blivit begången men erbjuder att betala 4 skilling för varje sågstock å det beslagna timmer för att sågverket måtte kunna fortgå. Denna inlaga var endast upptakten till många rättegångsförhandlingar i häradsrätten, som blev desto fler, därför att privilegieskogarna var belägna inom Över-Torneå och Över-Kalix socknar.

Vid tinget i Över Torneå 1853 är den kände riksdagsmannen Joh. Jacob Rutberg svarandes ombud. Vittnesförhören för att utröna om överavverkning skett ge mycket litet av fakta. Så framkommer exempelvis, att ”då Nils Petter Jönsson om sommaren skulle med båt färdas utanför vattendraget, som går från sjön Raidasjärvi och faller i sjön Mickojärvi hade elfven ofvanför forsen varit så fullpackad med sågblock, vittnet ej kunde komma der fram med båten etz.” Ett annat vittne hade sett Björkfors karlarna med sex à sju stycken hästar köra trenne foror om dagen med två à tre block efter varje häst från Furuberget ner till Lautasjoki osv, allt vittnesmål som knappast kunde ge något av värde.

Under förhandlingarna framgick, att utsyning av privilegiernas 3,500 träd begärts och gjorts under åren 1848-51 och vid uppräkningen, som företogs av kronolänsman med biträde av två nämndemän och inspektoren för verket erhölls lägst 6,308 och högst 8,005 stockar, vilket enligt synemännens intyg med en beräkning av 2 à 3 block för varje träd stämde med privilegiernas 3,500 träd. Efter varje företagen stämpling var länsmännen skyldiga att ”hvarannan skyndsammeligen underrätta om antalet af de trän, hvar och en utstämplat”, och till K.B. ”inkomma med fullständig rapport om förloppet af förrättningen”.

I förevarande åtal om åverkan utröntes, att flottningen var mycket försvårad, de många forsarna var inte upprensade och även om inte tiden för flottningen numera i enlighet med skatteläggningsinstrumentet av år 1821 kunde uppgå ända till sju år var dock fyra år norm. På så sätt samlades flera års avverkning på samma ställe och med ett minsta årligt antal av 7,000 stockar kunde förlagen uppgå till 28,000 st. I detta fall ingick även köptimmer, som föranlett åtalet, allt i blandning

gammalt och nytt. Enligt sågställarens intyg hade under somrarna 1849 och 50 försågats mindre än 10,500 sågblock, för vilket antal enligt normen inte kunde ha erfordrats mindre än 5,000 träd, och då ifrågavarande sågverk lika med övriga "salu- och legosågar" genom Kungl. förordningen av 1842 vunnit tillåtelse utöva sågningsrätten utan begränsning, som här hade utnyttjats i det att åtskilliga skattebönder levererat timmer till sågen, kunde inte ägaren Johan Bergman Olson på dessa och andra uppräknade grunder dömas till någon första edgång i målet, än mindre att honom åt saken fälla.

Detta mål, som avgjordes 1857 har här med konturerna angivits för att visa, hur tungt kontrollapparaten fungerade vid denna tid. Jägeribetjäningen fanns med var ytterst otillräcklig och högkonjunkturen på 1850-talet tvingade fram en mer effektiv kontroll, som möjliggjordes på ett helt annat sätt, sedan avvittringen slutligen blivit kända.

Särskilt betänkligt var att utsyning inte gjordes av skogstekniskt utbildade, varigenom mängden utsynat virke inte alltid tillräckligt stor hänsyn lades på skogens bestånd utan fast mer berodde på vederbörandes ynnest och nåd.

Av handlingarna att döma har Björkfors sågverksägare i ovan relaterade stora översågningsmål inte gett anledning till någon förseelse. Det vill synas att vissa handlingar i målet, att åtalet till stor del var grundat på misstroende till dåvarande bruksinspektoren, men det kan knappast vara ägnat att uppmuntra till kontroll, då man erfar, att angivaren Gahm, "som icke gittat angifvelsen i bevis leda förpliktigades förnöja de vittnen, som ersättning fordrat" och fick sålunda utgiva 84 Riksdaler och 16 Skilling, och kronolänsman Stolpe, som började åtalet kunde inte undgå att förnöja "sine deruti besvärade vittnen och stämningsmän" med 18 riksdaler. För att ange riksdalernas värde vid denna tid kan meddelas, att inspektoren avlönades med 1,200 Rmt och den blivande sågverksägaren C. L. Bergboms lön som bokhållare är 1862 var summa 300 Rmt, 1867 hade den stigit till 750 Rmt.

Brädflottning och lastning

För att belysa de ekonomiska förhållandena vid ett finbladigt sågverk kan ur Björkfors conto år 1859 angivas några siffror. Timmerflottningen, särskilt lågt detta år, gick till 2,850 Rmt, sågningsarbetet med extra utgifter till 2,850 Rmt, bränning av sågspån och bakar samt reparationer av sågen till 374 Rmt. Brädflottningen från sågen till den vackra lastageplatsen Svartskär i Sangisåns skärgård var med 1.304 Rmt jämförelsevis kostsam. Man måste vanligen köra plankorna på östra sidan om älven c:a 1 km. till lastbryggan vid Stormyrsten. Därifrån flyter älven utan forsar, och från denna anhalt färdades man ofta med roddbåt från Björkfors till Sangis, innan den av J. Aug. Bergman anlagda vägen till Kalix 1875 blev färdig. Vid Stormyrsten bands bräderna med vidjor till flottar, och när dessa passerade Sangis, där vägen till Haparanda går fram, fick man tillse, att inte den prydliga stenbron skadades, när den ett 30-tal år senare år 1888 ersatte en äldre träbro.

På Svartskär måste plankorna dras upp på land och torkas. Härvid räckte inte alltid stapelplatserna till, när plankförrådet var stort, utan även andra öar togs i bruk, vilka i efterhand tillhandlas, de flesta av kronan.

På så sätt togs exempelvis Risön till användning, inte att förblanda med J. Bergman O:sons skeppsvarv med samma namn, strax ovanför Karlsborg. På den senare plats hade denne även sin stapelplats för handsågade plankor, som flottades nerför Kalixälven. Ibland gäller det att man får särskilt utsökt virke till Risön såsom framgår i brev från J.B. Olson till E.W.B av den 29 nov. 1864: "Jag skulle önska mig några tolfter långa bordläggningsplankor som skola vara minst 4 Tum tjocka och ju längre ju bättre, jag skulle derföre önska att Du ville låta hugga något wackert timmer samt låta handsåga några tolfter sådana plankor, samt sedermera nästa år låta transportera dem till Swartskär, emedan jag icke vill att de skola läggas i watten. Om då skeppet Haparanda kommer till Calix så kan man med Pråm få plankorna till Risö. Om några plankor skulle wara 5 Tum tjocka wore sådan nödvändigt."

Omkostnaderna för lastning och brädgårdsarbete gick 1859 till 2330 Rmt. Lastningen tog lång tid, plankorna, som anbringades under däck, stacks in genom portar, avsedda för detta ändamål.

De ovan uppgivna siffrorna ur kassaboken från år 1859 beröra omkostnaderna för trävarurörelsen. I förbigående kan här nämnas, att dessa utgifter var små i förhållande till jordbrukets, beroende på de stora odlingsföretagen, anskaffning av jordbruksmateriel av mest tidsenligt slag, i ett enda inköp exempelvis uppgående till 1506 Rmt, torpanläggningar, jordbruksskolan osv. I detta senare var eleverna avlönade. Så hade exempelvis den blivande sågverksägaren P.A. Svanberg år 1861 summa 150 Rmt. "Björkfors Landtbruksskola", underhåll för året 1860 – 2371 Rmt. År 1859 uppgå utgifterna till 62,055:62 Rmt och inkomsterna till 67,785:89 Rmt.

På Svartskär fanns mycket arbete för ledningen, och där uppfördes 1858 en "brobänksbyggnad", som tjänstgjorde som kontor. På öns stränder varvades tömd ballast från de många årgångar skutor, som stävat upp till denna vackra plats i Norrbotten. I sanden, där man kunde finna vackra snäckor, grodde ett och annat långväga kommet frö, och en och annan rar växt sökte sig en fredad plats för vindarna mellan bergskrevorna. J. Bergman O:son vistades gärna där vid sina besök från Stockholm, och för inte så länge sedan kunde en gammal man peka ut den sten, från vilken "gamle patron" brukade ta sitt morgondopp, innan han som alltid började sin arbetsdag kl. 5. (1863 till E.W.B. från Valdemarsudde: "den 17:de dennes badade jag för första gången i Sumpen".)

Till Svartskär kom i första hand de många gästerna från Stockholm. Med fara att gå utanför ämnet kan några rader angivas ur ett brev till Björkfors. Det är skrivet av fröken v. Feilitzen, nära vän till den i Geijerska kretsar kända Tekla Knöös, till Angeligne Peyron, gift med J. Bergman O:sons son E.W. Bergman 1863-1865 förvaltare på Björkfors, senare fil. kand. och arkivarie i riksarkivet. Fröken v. Feilitzen hade jämte det engelska herrskapet Biddels besökt Björkfors och skriver från Wargsäter den 26 sept. 1863: "Vi vandrade på en liten stund till Valdemarsudden, som var nästan vackrare än Svartskär. Fru Bergman var ensam hemma. Om en liten stund kom grosshandlaren, med ett vänligt ansikte och den vanliga frågan: Kommer fröken från Svartskär? Vi gingo ut i den lilla trädgården, som var idealisk med utsikt över havet."

En tillbakablick

De finbladiga sågverken med de dem tilldelade stockfångstskogarna ha sitt upphov i 1739 års bestämmelser och fortsätta att sätta sin prägel på första delen av 1800-talet. Den gräns som med årtalet 1858 (eller 57 vilket man vill) här blivit angiven är givetvis i syfte att erhålla någon slag av schematisering. Gränsen kunde från synpunkten av den obegränsade sågningsrätten av 1842 sättas vid detta år, då konkurrensen blir fri. År 1858 anlades emellertid den första ångsågen i Bergviken, Piteå, och därefter följde det ena likartade företaget efter det andra i de olika älvdalarnas mynningar. Samtidigt fortsatte vattensågarna att dunka uppe vid forsarna vid de mindre vattendragen, oaktat de moderniseringar, som efter hand gjordes, med allt mindre del i det exporterade virket, och då privilegieskogarna fick allt mindre betydelse, är arten en helt annan än under förra delen av seklet. Ångsågarna och bolagsbildningar sätta sin prägel på tiden efter 1858. År 1858 är även ett märkesår, då den stora penningkris, som åtföljde krimkrigets högkonjunktur, detta år nådde sin kulmen. Därtill kom 1856 års totalt felslagna skörd.

Medeltillverkningen antages i K.B:s berättelse av 1822 till 25,000 tolfter, 1827-31 anges medelavkastningen av bräder vara "26 à 27,000 tolfter i enkla, sju alnars beräkning". Trävarurörelsen, vilken, såsom egentlig näring inte kan anses ha existerat förr än vid medlet av 1830, har sedan den tiden varit i en ständig, men kan säga brådstörtad utveckling". År 1842 har i det föregående omtalats såsom ett märkesår, då trävarurörelsen genom olika samverkande orsaker från en törn framåt och "nu har skogshanteringen, i stället för att vara en nödvändig binäring blivit en huvudnäring, på vilken lika stor arbetskraft nedlägges som på jordbruket". Under högkonjunkturen medeltalet av exporterat virke: 233,592 tolfter bräder, reducerade till enkla, 46,392 st. bjelkar, 114,646 st. sparrar och 950 st. spiror.

Landshövding A.E. Ros, som påpekar statistikens osäkerhet genom allt som av Norrbottens skogar kommit handeln i Skellefteå till godo, anför i hushållningssällskapets handlingar 1857, att av 142,005 st. sparrar var 109,150 st. huggna inom Piteå socken och anser att den stora mängden av detta virkesslag tyda på "att den grövre fullmogna skogen är nära slut". I samtliga K.B:s berättelser framhålles, att skogstillgången nära intill de flottbara vattendragen blivit hårt medtagna och kravet på en bättre skogshushållning och effektivare kontroll gör sig alltmer gällande. Det är först nästa halvsekel, som genom byggandet av flottleder göra de övre bygdernas skogstillgångar tillgängliga för trävaruindustrien.

Folkmängden, som 1820 utgjorde 31,857 företer en stark ökning i det att den på 40 år fördubblades med 35,140 personer till 66,997. "Det har först varit trävarurörelsen förunnat att åstadkomma bosättningar på både lämpliga och olämpliga ställen".

År 1856 var total missväxt och samtidigt den stora penningkrisen, som förorsakade, att så många handelshus föll. En av orsakerna till krisen anger A.E. Ros vara den "allt för högt uppdrivna spekulationsandan" och provinsens affärsmän avhöll sig från all företagsamhet. I Norrbottens-Kuriren av den 14 dec. 1929 har R. Pira med stöd av J. Bergman O:sons korrespondens gett en framställning av läget vid denna tid. Undertecknad inskränker sig därför att som uttryck för stämningen citera följande ord av J.B. O:son av den 8 dec. 1857: "Ännu en gång måste jag säga dig huru förskräckligt hemskt det är att se den ena wännen efter den andra blifva tvungen att lägga in, man blir

så underlig till mods så att tårarna börjar att rinna, då jag med pennan i hand skall tala härom, Gud bewara hwar och en och gifwe oss af sin nåd att kunna bära med och motgång med samma undergifwenhet och icke förhärwa oss om wi ännu af hans nåd befinna oss bland dem som han förskonadt från undergång."

De stora svårigheter Norrbotten hade, att genomgå denna tid och de följande efter att ha kommit i åtnjutande av så mycken god förtjänst under de föregående leder till eftertanke och undertecknad skall i det följande återkomma till diskussionerna. "Om orsakerna till välståndets avtagande". Under Krimkrigets högkonjunktur kulminerade det myckna handsågandet av plankor, ehuru därmed fortsattes alltjämt. Efterfrågan är mycket ojämn, beroende på deras beskaffenhet, då man på vissa håll genom särskild behandling, avsedd att få dem fullt släta, söker hålla upp deras exportvärde, som dock vid denna tid överflyglats av "de *maskinsågade*".

Vid undertecknads försök att åstadkomma en framställning av de finbladiga sågverkens tid 1800-1858 ha såsom huvudsakliga källor använts:

"De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt. Ett bidrag. Norrländsk handbibliotek II, författad av Wilh. Carlgren, landshövdingeberättelserna och "Robertsfors' bruks historia", av B. Boethius.

Västerbotten har genom denne senare expert på området erhållit en allsidig bruksskildring. För Norrbotten föreligger knappast någon litteratur i tryck, och därför har med denna uppsats gjorts ett försök att med den framställning B. Boethius ger anknyta förehållandena i Norrbotten med användande av Björkfors arkiv. Björkfors torde också kunna anses som mycket karaktäristiskt för de mera framträdande vattensågarna, liksom dess ägare J. Bergman O:son är en god representant för sin tid.

Då med sågverksindustrins utveckling på de intimaste sammanhängande skeppsbyggeriets utveckling och sättet att avyttra varorna vari hög grad artskilt från bolagsbildningens tid vill undertecknad med utnyttjande av det skäligen knapphändiga material, som står till förfogande dock söka teckna en bild av J. Bergman O:son o. hans verksamhet, såsom representant för den tid, varunder han levde, detta under förhoppning, att något av det karaktäristiska för "briggarnas tid" skall komma till synes. På samma sätt som vattensågarna ersattes av ångsågarna, så fingo även så småningom de gamla skutorna lägga upp för ångfartygen.